

ΚΗ΄ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

25 - 27 Μαΐου 2007

Π ρ α κ τ ι κ ά

Αντώνιος Κλάψης

*Στον απόηχο της ελληνοτουρκικής προσέγγισης:
Η τουρκική μεσολάβηση για τη διευθέτηση
των ελληνοβουλγαρικών εκκρεμοτήτων (1930–1932)*

Η υπογραφή της Συνθήκης Ειρήνης της Λωζάννης (24 Ιουλίου 1923) αποτέλεσε τομή στην ιστορία της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Κάτω από το βάρος της Μικρασιατικής Καταστροφής και της συνακόλουθης έξωσης του ελληνισμού της Μικράς Ασίας, του Πόντου και της Ανατολικής Θράκης, ο αλυτρωτισμός ως πολιτική πρακτική περνούσε πλέον στο περιθώριο, δίνοντας τη θέση του στην αναζήτηση της ασφάλειας και της διατήρησης του εδαφικού status quo. Εναρμονισμένη με τη γενικότερη τάση της εποχής και πλήρως συμβατή με τις επιταγές της νεοσύστατης Κοινωνίας των Εθνών, η επιλογή αυτή της Ελλάδας, ωστόσο, δεν αρκούσε προκειμένου αποφέρει τα επιθυμητά οφέλη, καθώς η χώρα αδυνατούσε να εξέλθει από τη διπλωματική απομόνωση στην οποία είχε περιέλθει αμέσως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή.

Στρέφοντας το ενδιαφέρον τους κυρίως στην αντιμετώπιση των οξύτατων εσωτερικών προβλημάτων, οι κυβερνήσεις που κλήθηκαν να αναλάβουν την εξουσία μετά την Καταστροφή δεν ήταν σε θέση να ανατρέψουν τα δεδομένα. Η μεσολάβηση, εξάλλου, της παγκαλικής δικτατορίας (Ιούνιος 1925 – Αύγουστος 1926) συνέβαλε στην περαιτέρω απαξίωση του διεθνούς κύρους της Αθήνας, προσθέτοντας νέα εμπόδια στην ομαλή άσκηση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Έτσι, τα πρώτα ουσιαστικά βήματα για την έξοδο της Ελλάδας από το διπλωματικό αδιέξοδο θα πραγματοποιηθούν μόνο μετά τη συγκρότηση το Δεκέμβριο του 1926 της οικουμενικής κυβέρνησης υπό τον Αλέξανδρο Ζαΐμη. Η εντατικοποίηση των προσπαθειών του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών κάτω από την καθοδήγηση του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, απέφερε πράγματι καρπούς, όπως για παράδειγμα την υπογραφή του ελληνορουμανικού Συμφώνου μη Επίθεσης και Διαιτησίας στις 21 Μαρτίου 1928¹, δεν αρκούσε, ωστόσο, για να αναστρέψει πλήρως το κλίμα εσωστρέφειας που χαρακτήριζε την ελληνική διπλωματία μετά το 1922.

Σημείο καμπής σε αυτήν την πορεία θα αποτελέσει η επάνοδος του Ελευθέριου Βενιζέλου στην πρωθυπουργία το καλοκαίρι του 1928. Πολιτικός με σπάνια οξύνοια, ο Βενιζέλος έθεσε άμεσα σε εφαρμογή ένα φιλόδοξο διπλωματικό πρόγραμμα,

1. Για το Σύμφωνο αυτό βλ. εκτενέστερα Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, «Το Ελληνορουμανικόν Σύμφωνον της 21ης Μαρτίου 1928», *Μακεδονικά*, ΙΔ' (1974), σσ. 151–162. Πρβλ. Αρετή Τούντα-Φεργάδη, «Ο Νικολάε Τιτουλέσκου και η Βαλκανική Προσέγγιση (1928, 1933–1934)», *Προσφορά στον Ηλία Κρίσπη* (Αθήνα / Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1995, Ανάτυπο), σσ. 541–561.

το οποίο αρθρωνόταν γύρω από τρεις βασικούς άξονες: Συνεννόηση με την Ιταλία, επίλυση των διαφορών με τους βαλκανικούς γείτονες και αποφυγή εξάρτησης από οποιαδήποτε ευρωπαϊκή Δύναμη². Η υπογραφή Συμφώνων Φιλίας με την Ιταλία (23 Σεπτεμβρίου 1928)³ και τη Γιουγκοσλαβία (27 Μαρτίου 1929)⁴, έδινε άμεσα το στίγμα του νέου –σύριου αυτή τη φορά– ανέμου που έπνεε στην Αθήνα, θέτοντας παράλληλα τα θεμέλια για την επιτυχία των υπόλοιπων ελληνικών στόχων. Μέσα στο κλίμα ευφορίας που δημιουργούσαν οι πρώτες επιτυχίες, ο Έλληνας πρωθυπουργός έσπευδε να κεφαλαιοποιήσει τα οφέλη, στρεφόμενος προς την κατεύθυνση της Τουρκίας, αφού προηγουμένως φρόντιζε να διευθετήσει τις διμερείς εκκρεμότητες που είχαν προκύψει από την εφαρμογή της Σύμβασης της Λωζάννης για την Ανταλλαγή των Πληθυσμών (30 Ιανουαρίου 1923).

Πράγματι, η ελληνοτουρκική προσέγγιση, η οποία έλαβε σάρκα και οστά στα τέλη Οκτωβρίου του 1930 με την υπογραφή του Συμφώνου Φιλίας⁵, δημιουργούσε αναμφίβολα νέες ισορροπίες στον ευρύτερο χώρο της χερσονήσου του Αίμου. Αφήνοντας κατά μέρους τις πικρές αναμνήσεις και τις διαφορές του πρόσφατου παρελθόντος, Αθήνα και Άγκυρα εμφανίζονταν πλέον αποφασισμένες να συνεργαστούν στενά προκειμένου να εξυπηρετήσουν τα κοινά τους συμφέροντα στον ευαίσθητο γεωπολιτικά χώρο των Βαλκανίων και της ανατολικής Μεσογείου. Η εμβάθυνση της συνεργασίας ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία, με απώτερο σκοπό τη συγκρότηση ενός αρραγούς αντιρεβιοξινιστικού μετώπου, ικανού να αντισταθεί αποτελεσματικά σε οποιαδήποτε προσπάθεια ανατροπής του status quo, άλλαζε ριζικά τα έως τότε δεδομένα. Η σύγκλιση, εξάλλου, των απόψεων των δύο κυβερνήσεων πάνω στο ζήτημα της διατήρησης του υφιστάμενου εδαφικού καθεστώτος, αποτελούσε την ασφαλέστερη εγγύηση για την περαιτέρω ανάπτυξη της ελληνοτουρκικής συνεννόησης, η οποία

2. Κωνσταντίνος Δ. Σβολόπουλος, *Το Βαλκανικόν Σύμφωνον και η ελληνική εξωτερική πολιτική (1928–1934): Ανέκδοτον Κείμενον του Ελευθερίου Βενιζέλου* (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της “Εστίας”, 1974), σ. 37.

3. Βλ. διεξοδικότερα Κωνσταντίνος Δ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική μετά την Συνθήκην της Λωζάννης: η κρίσιμος καμπή, Ιούλιος – Δεκέμβριος 1928* (Θεσσαλονίκη: Επιστημονικά Δημοσιεύματα Ινστιτούτου Διεθνούς Δημοσίου Δικαίου και Διεθνών Σχέσεων Θεσσαλονίκης, 1977), σσ. 45–63. Βλ. επίσης Κώστας Αλ. Καραμανλής, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εξωτερικές μας σχέσεις (1928–1932)* (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 1995, Β΄ Έκδοση), σσ. 52–57.

4. Για τη διευθέτηση των σχέσεων Ελλάδας και Γιουγκοσλαβίας βλ. αναλυτικότερα Κ. Σβολόπουλος, *Το Βαλκανικόν Σύμφωνον ...*, σσ. 133–168. Πρβλ. Κ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική μετά την Συνθήκην της Λωζάννης ...*, σσ. 119–140.

5. Βλ. εκτενέστερα Ιφιγένεια Αναστασιάδου, *Ο Βενιζέλος και το ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας του 1930* (Αθήνα: Εκδόσεις Φιλιπότη, 1982).

έμελλε άμεσα να συνυφανθεί με την απόπειρα προσεταιρισμού της Βουλγαρίας και τη συνακόλουθη τουρκική μεσολάβηση για την επίλυση των χρονιζουσών ελληνοβουλγαρικών εκκρεμοτήτων.

Το ενδιαφέρον της Άγκυρας για τη βελτίωση των σχέσεων ανάμεσα στην Αθήνα και τη Σόφια σχετιζόταν άμεσα με το γενικότερο πρόβλημα της ασφάλειας στα Βαλκάνια. Τόσο η Ελλάδα, όσο και η Τουρκία, εμφανίζονταν πεπεισμένες ότι στη δεδομένη συγκυρία η κυριότερη απειλή για την ειρήνη στην περιοχή μπορούσε να προκύψει από τις ενέργειες των δύο σλαβικών τους γειτόνων: της Βουλγαρίας και της Γιουγκοσλαβίας. Η αντίληψη σχετικά με το σλαβικό κίνδυνο δεν ήταν καινούργια, καθώς ήδη από το 1924 η τουρκική κυβέρνηση επιχειρηματολογούσε υπέρ της ανάγκης ανάπτυξης αμοιβαίων σχέσεων εμπιστοσύνης και αλληλεγγύης μεταξύ Αθήνας και Άγκυρας, προκειμένου να αμβλυνθούν οι πιέσεις που ενδεχομένως να ασκούσαν στην πρώτη η Σόφια και το Βελιγράδι⁶. Στις δύο πλευρές του Αιγαίου, ωστόσο, οι απόψεις διέφεραν σχετικά με τις προτεραιότητες που όφειλαν να θεθούν: Έτσι, ενώ η Ελλάδα θεωρούσε ότι ως σημαντικότερος κίνδυνος έπρεπε να θεωρηθεί ο βουλγαρικός αναθεωρητισμός, στην Τουρκία ανησυχούσαν περισσότερο για τις ηγεμονικές τάσεις που επεδείκνυαν οι Γιουγκοσλάβοι σε ολόκληρη τη Βαλκανική Χερσόνησο⁷.

Ο προβληματισμός της Αθήνας αναφορικά με τις προθέσεις της Σόφιας δεν ήταν άσχετος με τη γενικότερη πορεία που είχαν ακολουθήσει οι ελληνοβουλγαρικές σχέσεις τα προηγούμενα χρόνια. Οι βουλγαρικές απαιτήσεις για διέξοδο προς το Αιγαίο, τα προβλήματα που είχαν προκύψει από την εφαρμογή της Σύμβασης του Νειγύ για την εθελούσια μετανάστευση των ελληνοβουλγαρικών μειονοτήτων⁸, το ζήτημα των πολεμικών επανορθώσεων, και –πάνω απ' όλα– η απροθυμία της Σόφιας να αποδεχθεί ως οριστικό το εδαφικό status quo, όπως αυτό είχε προκύψει ως αποτέλεσμα των Βαλκανικών και του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, συνέθεταν ένα κάθε άλλο παρά ειδυλλιακό σκηνικό, το οποίο επιβαρυνόταν περαιτέρω από την αμοιβαία δυσπιστία. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ακόμα και η υπογραφή της Συμφωνίας Καφαντάρη – Μο-

6. *Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας* [στο εξής *Α.Υ.Ε.*], 1925, Γ/68,2, *Ελληνο-Τουρκικά διαπραγματεύσεις Επιτροπής εφαρμογής 16ου άρθρου ανταλλαγής και 9ης Αηλώσεως Συνθήκης Λωζάννης*, Ι. Πολίτης προς Ρούσσο, αρ. 2512, Άγκυρα, 22 Σεπτεμβρίου 1924. Για την τουρκική προσπάθεια συνεργασίας με την Ελλάδα στα πλαίσια της πολιτικής της Άγκυρας για την εκ βάθρων αναδιοργάνωση της κεμαλικής Τουρκίας βλ. ακόμα *Αρχείο Ιωάννη Πολίτη (Μουσείο Μπενάκη)*, 228/φάκ. 13, Ι. Πολίτης προς Ρέντη (έκθεση), αρ. 2644, [Άγκυρα], 10 Ιουνίου 1925.

7. *Α.Υ.Ε.*, 1931, Β/2/Ι, *Σύμφωνον Φιλίας, Ουδετερότητας και Διαιτησίας*, Πολυχρονιάδης προς [Μιχαλακόπουλο (;)], αρ. 1834, Άγκυρα, 25 Οκτωβρίου 1930.

8. Για τη Σύμβαση αυτή και την εφαρμογή της στην πράξη βλ. Stephen P. Ladas, *The Exchange of Minorities. Bulgaria, Greece and Turkey* (New York: Macmillan, 1932), σσ. 27–331.

λώφ στις 9 Δεκεμβρίου 1927, η οποία φιλοδοξούσε να συντελέσει στην αμοιβαία εκπλήρωση των οικονομικών υποχρεώσεων⁹, όχι μόνο δεν κατόρθωσε να επιλύσει τα προβλήματα, αλλά αντίθετα προσέθεσε νέα σημεία τριβής στις ταραγμένες σχέσεις των δύο γειτονικών κρατών. Η άνοδος του Βενιζέλου στην εξουσία το καλοκαίρι του 1928 είχε βέβαια δημιουργήσει την ελπίδα ότι η πολυπόθητη συμφιλίωση θα μπορούσε να επιτευχθεί, όλες όμως οι προσπάθειες επίλυσης των διμερών εκκρεμοτήτων είχε σταθεί αδύνατον να ευοδωθούν, επιτείνοντας την απογοήτευση. Ένα μόλις χρόνο αργότερα, ο Έλληνας υπουργός Εξωτερικών, Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, εξετάζοντας τα αποτελέσματα των επαφών που είχε στη Γενεύη με το Βούλγαρο ομόλογό του, Ατανάς Μπούρωφ, άφηνε ελάχιστα περιθώρια αισιοδοξίας: «Η ατμόσφαιρα», τόνιζε ο Μιχαλακόπουλος, «δεν είναι διόλου ευχάριστος και εφ' όσον δεν λυθούν αι διάφοροι υποθέσεις μας χρηματικής φύσεως [...] δεν δυνάμεθα ν' αποκαταστήσωμεν σχέσεις φιλικάς [...]». Εκ του συνόλου της συνομιλίας δεν απεκόμισα την εντύπωσιν ότι οι Βούλγαροι σκοπεύουν να λύσουν οιαδήποτε διαφοράν μεθ' ημών¹⁰.

Για την Άγκυρα, αντίθετα, το θέμα λάμβανε διαφορετικές διαστάσεις, δεδομένου, άλλωστε, ότι η ίδια είχε από το 1925 και αργότερα το 1929 υπογράψει Σύμφωνα Φιλίας με τη Βουλγαρία¹¹, με την οποία διατηρούσε άριστες σχέσεις¹². Οι Τούρκοι πολιτικοί ιθύνοντες έμοιαζαν να ανησυχούν περισσότερο για το ενδεχόμενο η Σόφια, ξεπερνώντας τις αναστολές και τις πικρίες του παρελθόντος, να στρεφόταν προς την κατεύθυνση του Βελιγραδίου, δημιουργώντας έτσι έναν ισχυρό σλαβικό άξονα στην καρδιά των Βαλκανίων, με απρόβλεπτες συνέπειες για την ισορροπία των δυνάμεων στην ευρύτερη περιοχή¹³. Η βελτίωση, εξάλλου, των βουλγαρογιουγκοσλαβικών σχέσεων στις αρχές του 1929, η οποία έλαβε επίσημο χαρακτήρα με την υπογραφή των Συμφωνιών του Πιρότ (16 Μαρτίου 1929), έστω κι αν πολύ σύντομα αποδείχθηκε προσωρινή δίνοντας και πάλι τη θέση της στην ένταση, είχε καταδείξει ότι η συνεργα-

9. Για τη Συμφωνία Καφαντάρη – Μολώφ βλ. διεξοδικότερα S. Ladas, ό.π., σσ. 309–322.

10. *Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου (Μουσείο Μπενάκη)* [στο εξής *Α.Ε.Β.*], 173/φάκ. 54, Μιχαλακόπουλος προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 118, Γενεύη, 10 Σεπτεμβρίου 1929.

11. Βλ. Παναγιώτης Ν. Πιπινέλης, *Ιστορία της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδος (1923-1941)* (Αθήνα: Σαλβερρος, 1948), σ. 89.

12. *Α.Υ.Ε.*, 1931, Β/1 (Β/28), *Μελέτη και κατεύθυνση των πολιτικών ζητημάτων των εχόντων σχέσιν με την Τουρκίαν*, Πολυχρονιάδης προς Μιχαλακόπουλο, αρ. 2276, Άγκυρα, 7 Δεκεμβρίου 1931. Το ίδιο έγγραφο υπάρχει και στο *Α.Ε.Β.*, 173/φάκ. 61.

13. *Α.Υ.Ε.*, 1933, Α/3/IV, *Ελληνο-Τουρκο-Βουλγαρικά (Μάρτιος – Αύγουστος 1933)*, Μιχαλακόπουλος προς όλες τις Πρεσβείες, τη Μόνιμη Αντιπροσωπεία [στην Κοινωνία των Εθνών] και το Β' Πολιτικό Τμήμα, αρ. 15183, Αθήνα, 8 Δεκεμβρίου 1930. Το ίδιο έγγραφο υπάρχει και στο *Α.Υ.Ε.*, 1933, Α/3/XI, *Βαλκανικών Συμφωνιών και το έργον της Μικράς Συνεννοήσεως*.

σία των δύο σλαβικών κρατών μπορεί να φάνταζε δύσκολη, δεν ήταν όμως αδύνατη.

Με αυτά τα δεδομένα, η επέκταση της ελληνοτουρκικής συνεννόησης, έτσι ώστε να συμπεριλάβει και τη Βουλγαρία, αποτελούσε ένα ζήτημα που απασχολούσε έντονα την Άγκυρα, καθώς εφόσον τα τουρκικά σχέδια ευοδώνονταν, η Σόφια θα εγκατέλειπε οριστικά οποιαδήποτε σκέψη σύναψης στενότερων δεσμών με το Βελιγράδι. Σε αυτό το πλαίσιο, το ταξίδι των Βενιζέλου και Μιχαλακόπουλου στην Άγκυρα στα τέλη Οκτωβρίου του 1930 με σκοπό την υπογραφή του ελληνοτουρκικού Συμφώνου Φιλίας, παρείχε στην τουρκική πολιτική ηγεσία την ιδανική συγκυρία για την ανάληψη της σχετικής πρωτοβουλίας. Αποφασισμένος να εκμεταλλευθεί την ευκαιρία, ο Τούρκος πρωθυπουργός, Ισμέτ πασάς, έθετε άμεσα το ζήτημα ενώπιον των Ελλήνων συνομιλητών του, προσφέροντας τις μεσολαβητικές του υπηρεσίες με σκοπό την ευόδωση των ελληνοβουλγαρικών διαπραγματεύσεων¹⁴. Λίγες εβδομάδες αργότερα, εξάλλου, ο Τούρκος υπουργός Εξωτερικών, Τεβφίκ Ρουσντ βέης, έδινε ακόμα ευρύτερο περιεχόμενο στις τουρκικές προτάσεις, εισηγούμενος τη δημιουργία κοινού μετώπου με την Ελλάδα και τη Βουλγαρία μέσα στους κόλπους της Κοινωνίας των Εθνών, σε περίπτωση που η Τουρκία αποφάσιζε τελικά να καταστεί μέλος της¹⁵.

Τα τουρκικά σχέδια, ωστόσο, δεν ήταν εύκολο να εφαρμοσθούν στην πράξη, όχι μόνο λόγω της παραδοσιακής καχυποψίας που διέκρινε τις ελληνοβουλγαρικές σχέσεις, αλλά επιπλέον διότι η Σόφια εμφανιζόταν δυσαραστημένη από την ελληνοτουρκική συνεννόηση¹⁶. Η επίσκεψη του Τεβφίκ Ρουσντ στη βουλγαρική πρωτεύουσα το Νοέμβριο του 1930 δεν θα προσφέρει κάτι ουσιαστικότερο, αφού οι Βούλγαροι πρόβαλαν και πάλι τις συνηθισμένες αξιώσεις τους σχετικά με τα μειονοτικά ζητήμα-

14. *A.Y.E., 1931, B/69, Διάφορα θέματα, Μαυρουδής*, «Γενική Έκθεσις. Προς Απάσας τας Πρεσβείας», αρ. 5106, Αθήνα, 31 Ιανουαρίου 1931.

15. *A.E.B., 173/φάκ. 340*, Πολίτης προς Βενιζέλο (επιστολή), Γενεύη, 7 Δεκεμβρίου 1930. «Μοι έκαμε λόγον [ο Τεβφίκ Ρουσντ]», σημειώνει ο Πολίτης, «περί της σκέψεως της Κυβερνήσεώς του να εισέλθῃ εἰς προσεχῆς μέλλον εἰς τὴν Κοινωνίαν τῶν Ἐθνῶν, ἀφ' οὗ πρῶτον ἐπέλθῃ μετὰ τῶν Μ. Δυνάμεων συνεννόησις ἐπὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς ἀντιπροσωπεύσεως τῆς Τουρκίας εἰς τὸ Συμβούλιον. Το τουρκικὸν πρόγραμμα εἶναι νὰ ἐπιτύχῃ ἡ Τουρκία τὴν ἐκλογὴν καὶ ἐπανεκλογὴν τῆς εἰς τὸ Συμβούλιον καὶ παραμείνῃ οὕτω ἐν αὐτῷ ἐξ ἑτῆ, ταυτοχρόνως δὲ ν' ἀναγνωρισθῇ ἰδιαίτερα ὁμάς ἐκ τῆς Τουρκίας, τῆς Ελλάδος, τῆς Βουλγαρίας καὶ ἰσως τῆς Ἀλβανίας, αἵτινες θ' ἀντιπροσωπεύωνται, μετὰ τὴν ἐξαετὴ θητείαν τῆς Τουρκίας, ἐναλλάξ εἰς τὸ Συμβούλιον, ἐκάστη ἐπὶ μίαν τριετίαν».

16. Ο Έλληνας πρεσβευτής στη βουλγαρική πρωτεύουσα, Βασίλειος Δενδραμής, τηλεγραφοῦσε στις 8 Νοεμβρίου 1930: «Αἱ υπογραφείσαι ἐν Ἀγκύρᾳ Ἑλληνοτουρκικαὶ συμφωνίαι οὐδόλως νυχαρίστησαν τοὺς Βουλγάρους»· βλ. *A.Y.E., 1931, B/2/I, Σύμφωνον Φιλίας, Ουδετερότητος καὶ Διαιτησίας*, Δενδραμής προς Μιχαλακόπουλο, αρ. 3769, Σόφια, 8 Νοεμβρίου 1930, ὅπου ἐπισυνάπτονται ἐπίσης μεταφρασμένα σχόλια τοῦ βουλγαρικοῦ Τύπου ἐπὶ τοῦ θέματος.

τα¹⁷. Έτσι, παρά τις αισιόδοξες δημόσιες δηλώσεις του Μπούρωφ¹⁸, ο δρόμος για την ελληνοβουλγαρική συμφιλίωση παρέμενε δύσβατος¹⁹, δεδομένου ότι και η βουλγαρική κοινή γνώμη δεν έμοιαζε να έχει αποστασιοποιηθεί από το δόγμα του αναθεωρητισμού²⁰. Η διαπίστωση του αδιεξόδου θα καταστεί ακόμα ευκρινέστερη το Δεκέμβριο του 1930, όταν η Σόφια θα αρνηθεί την πρόταση της Αθήνας για επίλυση των διμερών διαφορών με τη μέθοδο της διαιτησίας²¹, προκρίνοντας ως προσφορότερη λύση εκείνη των απευθείας διαπραγματεύσεων²², με αναπόφευκτο αποτέλεσμα την επίταση της ελληνικής δυσπιστίας σχετικά με την αγαθότητα των βουλγαρικών προθέσεων²³: «Δεν επεθύμουν όμως οι Βούλγαροι», σχολίαζε σχετικά ο Γενικός Διευθυντής του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών, Νικόλαος Μαυρουδής, «να στέρξουν εις τον εκ των προτέρων καθορισμόν διαιτητικής τινος οδού δι' ης θα ελύοντο τα ζητήματα εφ' ων αι εκατέρωθεν απόψεις διίσταντο βασικώς, και άνευ της οποίας αδύνατον θα ήτο να καταλήξωμεν εις πλήρη εκκαθάρισιν της εκκρεμότητος»²⁴. Ακόμα και η προσπάθεια, εξάλλου, της βουλγαρικής διπλωματίας να επιτύχει την ανανέωση της προσωρινής ελληνοβουλγαρικής εμπορικής σύμβασης του 1927, η οποία είχε καταγγελθεί από ελληνικής πλευράς στις 15 Ιουλίου 1930²⁵, ερμηνευόταν από την Αθήνα ως μία επιπλέον απόδειξη της κακοπιστίας της Σόφιας, αφού, όπως σημείωνε ο Μαυρουδής, οι Βούλγαροι μιλούσαν τόσο αόριστα για το γενικό τρόπο επίλυσης των διμερών διαφορών, ώστε ήταν προφανές ότι επιδίωκαν την ανανέωση των εμπορικών σχέσεων με την Ελλάδα –ενδιαφέρον εύλογο, δεδομένου ότι περίπου το 1/8 των βουλγαρικών εξαγωγών διοχετευόταν στην ελληνική αγορά– και μόλις το επιτύγχαναν θα άφηναν να εκδηλωθεί η οριστική αδυναμία συνεννόησης, υπολογίζοντας ότι η ελληνική κυβέρνηση θα δίσταζε να προβεί σε καταγγελία και της νέας εμπορικής σύμβασης²⁶.

17. Π. Πιπινέλης, *ό.π.*, σ. 86. Πρβλ. Κ. Καραμανλής, *ό.π.*, σ. 131.

18. *Εμπρός*, 15 και 23 Νοεμβρίου 1930.

19. *Εμπρός*, 9 Νοεμβρίου 1930.

20. *Εμπρός*, 13, 23 και 25 Νοεμβρίου 1930.

21. *Εμπρός*, 19 Δεκεμβρίου 1930.

22. *Foreign Office (Public Record Office)* [στο εξής *F.O.*], 371/15237, C 882/882/19, Ράμσαιη προς Χέντερσον, «Annual Report, 1930», αρ. 49, Αθήνα, 27 Ιανουαρίου 1931.

23. *Αρχείο Ανδρέα Μιχαλακόπουλου (Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο)* [στο εξής *A.A.M.*], *φάκ. 1 (υποφάκ. 1.1)*, Μιχαλακόπουλος προς Πολίτη (επιστολή), Αθήνα, 5 Ιανουαρίου 1931.

24. *A.Y.E., 1931, B/69, Διάφορα θέματα*, Μαυρουδής, «Γενική Έκθεση. Προς Απάσας τας Πρεσβείας», αρ. 5106, Αθήνα, 31 Ιανουαρίου 1931.

25. Για το θέμα αυτό βλ. εκτενέστερα Αρετή Τούντα–Φεργάδη, «Η καταγγελία της προσωρινής ελληνοβουλγαρικής εμπορικής σύμβασης», *Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, Πρακτικά ΙΖ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου (31 Μαΐου – 2 Ιουνίου 1996)* (Θεσσαλονίκη: Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, 1997), σσ. 357–373.

26. *A.Y.E., 1931, B/69, Διάφορα θέματα*, Μαυρουδής, «Γενική Έκθεση. Προς Απάσας τας Πρεσβείας»,

Οι δυσκολίες, ωστόσο, δεν προούσαν την Άγκυρα, η οποία εμφανιζόταν αποφασισμένη να εξαντλήσει όλα τα περιθώρια προκειμένου να επιτύχει τη γεφύρωση του χάσματος που χώριζε την Αθήνα από τη Σόφια. Όπως εξηγούσε ο Ισμέτ στον Έλληνα πρεσβευτή στην τουρκική πρωτεύουσα, Σπυρίδωνα Πολυχρονιάδη, η ανάγκη ελληνοβουλγαρικής προσέγγισης ήταν απολύτως επιβεβλημένη, έτσι ώστε να καθίστατο δυνατή η σύμπληξη τριμερούς συνεννόησης ανάμεσα στην Ελλάδα, τη Βουλγαρία και φυσικά την ίδια την Τουρκία²⁷. Αποκαλύπτοντας ακόμη σαφέστερα τα τουρκικά κίνητρα, ο Τεβφίκ Ρουσδή πρόσθετε ότι σε περίπτωση Ευρωπαϊκού Πολέμου, Ελλάδα και Τουρκία θα έπρεπε να παραμείνουν ουδέτερες, εκτός εάν η Γιουγκοσλαβία, εκδηλώνοντας έμπρακτα τις επεκτατικές της σχέδια, αποφάσιζε να πληξεί τη Βουλγαρία²⁸.

Το θέμα της τριμερούς συνεργασίας θα αναπτύξει εκ νέου την άνοιξη του 1931 ο Ισμέτ κατά τη διάρκεια συνάντησης που θα έχει στη Χάλκη των Πριγκιπονήσων με τον Μιχαλακόπουλο. Όπως υποστήριζε ο Τούρκος πρωθυπουργός, η ελληνοβουλγαρική συνεννόηση ήταν απαραίτητη, «[...] διότι όταν πλέον η Ελλάς, η Τουρκία και Βουλγαρία είναι συνεννοημένοι, τότε η ειρήνη θα είναι ασφαλής και ακλόνητος εις τα Βαλκάνια, και θα προχωρήσωμεν προς την βαλκανικήν συνεννόησιν»²⁹. Εμμένοντας στη μεσολαβητική της πρωτοβουλία, η Άγκυρα δεν παρέλειπε να διαβεβαιώνει την Αθήνα ότι οι τουρκικές προσπάθειες προς την κατεύθυνση της Σόφιας θα συνέχιζαν αμείωτες³⁰: «[...] [Τ]ο ηθικόν γόητρον της Βουλγαρίας», υπογράμμισε ο Τεβφίκ Ρουσδή, «θα τριπλασιασθή όταν συνεννοηθή με Τουρκίαν και Ελλάδα. Τότε θα κανονισθή και το ζήτημα της εισόδου της Τουρκίας εις την Κοινωνίαν [των Εθνών] διότι θα έχομεν τα τρία Κράτη μίαν έδραν εξ εναλλαγής εις το Συμβούλιον»³¹. Πλήρως ενημερωμένος για τις εξελίξεις, ο Έλληνας πρεσβευτής στη Σόφια, Βασίλειος Δενδραμής, σκιαγραφούσε με ακρίβεια το πλαίσιο της τουρκικής μεσολάβησης: «Έχω την τιμήν να σας πληροφορήσω», τηλεγραφούσε προς το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών στα μέσα Σεπτεμβρίου του 1931, «ότι ο νέος εν Αθήναις Πρεσβευτής της Βουλγαρίας κ.

αρ. 5106, Αθήνα, 31 Ιανουαρίου 1931.

27. *A.Y.E., 1931, B/2/I, Σύμφωνον Φιλίας, Ουδετερότητας και Διαιτησίας*, Πολυχρονιάδης προς [Μιχαλακόπουλο (;)], αρ. 70, Άγκυρα, 4 Ιανουαρίου 1931.

28. *A.Y.E., 1931, B/2/I, Σύμφωνον Φιλίας, Ουδετερότητας και Διαιτησίας*, Πολυχρονιάδης προς [Μιχαλακόπουλο], αρ. 73, Άγκυρα, 4 Ιανουαρίου 1931.

29. *A.E.B., 173/φάκ. 60*, Μιχαλακόπουλος, «Σημείωμα περί της συνομιλίας μου μετά του Ισμέτ Πασά Πρωθυπουργού της Τουρκίας, Χάλκη, 30 Απριλίου 1931», Κωνσταντινούπολη, 1 Μαΐου 1931.

30. *A.A.M., φάκ. 2 (υποφάκ. 2.5)*, Τεβφίκ Ρουσδή προς Μιχαλακόπουλο (επιστολή), Άγκυρα, [;] Ιουνίου 1931.

31. *A.A.M., φάκ. 2 (υποφάκ. 2.5)*, Βεκιαρέλλης προς Μιχαλακόπουλο (επιστολή), Γενεύη, 23 Μαΐου 1931.

Νέικωφ προ της εντεύθεν αναχωρήσεώς του μοι είπεν ότι είχε μακράν συνομιλίαν με τον κ. Μπούρωφ όστις τω ανεκοίνωσεν ότι ο Τε[β]φής Ρουσδής βέης επανειλημμένως εμεσολάβησε παρ' αυτό διά την διευθέτησιν των ελληνοβουλγαρικών διαφορών και προσέθηκεν ότι εννοεί το ενδιαφέρον της Τουρκίας διά μίαν Τουρκοελληνοβουλγαρικήν συνεννόησιν, εξ ης η μάλλον ωφελημένη θα εξέλθη η Τουρκία διότι θα εξασφαλίση το εν Ευρώπη εδαφικόν καθεστώς της, θα παγιώσει την διεθνή της θέσιν και θα δυνηθή αξιοπρεπώς να εισέλθη εις την Κ[οινωνία] των Ε[θνών]»³².

Η ελληνική κυβέρνηση, πάντως, εμφανιζόταν επιφυλακτική σε μια τέτοια προοπτική, γεγονός που θα επιβεβαιωθεί και κατά τη διάρκεια της επίσκεψης των Ισμέτ και Τεβφής Ρουσδής στην Αθήνα στις αρχές Οκτωβρίου του 1931, με αφορμή την ανταλλαγή των οργάνων επικύρωσης των Συμφωνιών που είχαν υπογραφεί στην Άγκυρα ένα χρόνο νωρίτερα. Στις συνομιλίες κορυφής που διεξήχθησαν στην ελληνική πρωτεύουσα στις 5 και 6 Οκτωβρίου 1931, ο Βενιζέλος –σε αντίθεση με τον Πολυχρονιάδη, ο οποίος εκτιμούσε πως η Ελλάδα εξακολουθούσε να απειλείται από τη Γιουγκοσλαβία λόγω των επεκτατικών βλέψεων της τελευταίας προς τη Θεσσαλονίκη³³ και τασσόταν υπέρ της ιδέας μιας ελληνοβουλγαροτουρκικής συνεννόησης³⁴ – απέρριψε τις τουρκικές προτάσεις για τη δημιουργία ενός τριμερούς άξονα μεταξύ Αθήνας, Άγκυρας και Σόφιας. Η ελληνική κυβέρνηση, βέβαια, δεν παρέλειπε να δηλώνει πρόθυμη να πετύχει την εξομάλυνση των σχέσεων με τη Βουλγαρία³⁵. ωστόσο, τόσο ο ίδιος ο Βενιζέλος, όσο και ο Μιχαλακόπουλος πίστευαν ότι στη δεδομένη συγκυρία ένα τριμερές σύμφωνο όχι μόνο δεν θα έλυνε κανένα από τα υπάρχοντα προβλήματα, αλλά αντίθετα θα ενίσχυε την καχυποψία των υπολοίπων κρατών της περιοχής, και ειδικότερα της Γιουγκοσλαβίας και της Ρουμανίας³⁶. Ο Έλληνας πρω-

32. Α.Υ.Ε., 1931, Α/6/Ι, *Περί της Ελληνοβουλγαρικής Συνεννοήσεως*, Δενδραμής προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 3280, Σόφια, 15 Σεπτεμβρίου 1931.

33. Α.Υ.Ε., 1931, Β/2/Ι, *Σύμφωνον Φιλίας, Ουδετερότητος και Διατησίας*, Πολυχρονιάδης προς [Μιχαλακόπουλο (;)], αρ. 1834, Άγκυρα, 25 Οκτωβρίου 1930.

34. Α.Υ.Ε., 1931, Β/2/Ι, *Σύμφωνον Φιλίας, Ουδετερότητος και Διατησίας*, Πολυχρονιάδης προς [Μιχαλακόπουλο (;)], αρ. 70, Άγκυρα, 4 Ιανουαρίου 1931.

35. Α.Υ.Ε., 1931, Β/Ι (Β/28), *Μελέτη και κατεύθυνση των πολιτικών ζητημάτων των εχόντων σχέσιν με την Τουρκίαν*, Μιχαλακόπουλος προς Πρεσβείες Λονδίνου, Παρισιού, Ρώμης, Βελιγραδίου, Σόφιας και Άγκυρας, αρ. 15150, Αθήνα, 12 Νοεμβρίου 1931.

36. Αξίζει, πάντως, να σημειωθεί ότι το Βουκουρέστι αντιμετώπιζε μάλλον ευμενώς τη διμερή ελληνοτουρκική προσέγγιση. Την επαύριο, εξάλλου, της υπογραφής των Συμφωνιών της Άγκυρας τον Οκτώβριο του 1930, ο Ρουμάνος πρεσβευτής στην Αθήνα, Κονσταντίν Λάγγκα–Ρασκάνο, είχε σπεύσει να εκφράσει τα συγχαρητήριά του προς τον Βενιζέλο για την ολοκλήρωση της ελληνοτουρκικής συνεννόησης, η οποία –όπως υποστήριζε– θα συνέβαλε αποφασιστικά προς την κατεύθυνση της εμπεδωσης της ειρήνης στην Εγγύς Ανατολή, αλλά και γενικότερα στην Ευρώπη· βλ. Α.Ε.Β., 173/φάκ. 339, Λάγγκα–Ρασκάνο προς

θυπουργός θεωρούσε ως προσφορότερη οδό την επίλυση σε διμερές επίπεδο των προβλημάτων που βάρυναν τις ελληνοβουλγαρικές σχέσεις, έστω κι αν κάτι τέτοιο δυσανεστόυσε το Βελιγράδι. Όπως, εξάλλου, διευκρίνιζε ο Βενιζέλος, σε περίπτωση που η Ελλάδα υπαναχωρούσε φοβούμενη τις γιουγκοσλαβικές αντιδράσεις, «[...] θα εσήμαινεν ότι υποτάσσεται εις Σερβικήν ηγεμονίαν. Αφού η Ελλάς δεν εννοή να θυσιάση την ανεξαρτησίαν της απέναντι μεγάλων Ευρωπαϊκών συνδυασμών κατά μείζονα λόγον δεν θα το πράξη διά την Σερβίαν»³⁷. Από την πλευρά τους, Ισμέτ και Τεβφίκ Ρουσνί υποσχέθηκαν να βοηθήσουν για την ευόδωση των ελληνοβουλγαρικών διαπραγματεύσεων³⁸, εξέλιξη για την οποία ενδιαφερόταν και εργαζόταν παρασκηνακά και η Ρώμη³⁹.

Το ιταλικό ενδιαφέρον για την εξέλιξη των σχέσεων Αθήνας και Σόφιας δεν ήταν τυχαίο. Οι στενοί ιταλοβουλγαρικοί δεσμοί, οι οποίοι είχαν ενισχυθεί περαιτέρω από το γάμο του Βούλγαρου βασιλιά Βόριδα με την Ιταλίδα πριγκίπισσα Τζοβάννα, θεμελιώνονταν στην προσήλωση στο δόγμα του αναθεωρητισμού και στην κοινή αντιπάθεια απέναντι στη Γιουγκοσλαβία. Έτσι, η Ρώμη έδειχνε να επιθυμεί τη δημιουργία ενός ελληνοτουρκοβουλγαρικού μετώπου, το οποίο θα μπορούσε να λειτουργήσει ως αποτελεσματικό αντίβαρο στην επιρροή της Μικρής Αντάντ, και κατ' επέκταση του Βελιγραδίου αλλά και του Παρισιού, στην ευρύτερη περιοχή της νοτιοανατολικής Ευρώπης. Η ιταλική διπλωματία, εξάλλου, είχε αναμιχθεί ενεργά και στις ελληνοτουρκικές διαπραγματεύσεις που είχαν προηγηθεί της υπογραφής του διμερούς Συμφώνου Φιλίας, αφού ήδη από το 1928 φιλοδοξούσε να επιτύχει τη σύμπληξη μίας τριμερούς συνεννόησης ανάμεσα στην Ιταλία, την Ελλάδα και την Τουρκία. «Η Ιταλία», τόνιζε το Δεκέμβριο του 1931 ο Ιταλός υπουργός Εξωτερικών Ντίνιο Γκράντι, σε συνομιλία που είχε με τον Έλληνα πρεσβευτή στη Ρώμη, Πέτρο Μεταξά, «[...] μετ' ιδιαιτέρας ικανοποιήσεως θα χαιρετίση μίαν ελληνοβουλγαρικήν προσέγγισιν διά την οποίαν ειλικρινές έχει ενδιαφέρον, καίτοι, ως δεν έλλειψε να καταστήση τούτο γνωστόν και εν Αθήναις και εν Σόφια, διά λόγους σκοπιμότητος, αποφεύγει να παίζει εμφανώς το μέρος του φιλικώς μεσολαβούντος. Ανάλογον, άλλως τε, στάσιν ετήρησε και κατά

Βενιζέλο (επιστολή), Αθήνα, 3 Νοεμβρίου 1930.

37. *A.E.B.*, 173/φάκ. 61, «Συνομιλίες των πρωθυπουργών και των υπουργών των Εξωτερικών της Ελλάδος και της Τουρκίας κατά τας συσκέψεις της 5ης και 6ης Οκτωβρίου 1931».

38. Στο ίδιο. Τη διάθεση της Τουρκίας να ασκήσει τη φιλική επιρροή της κατά τη διάρκεια των ελληνοβουλγαρικών διαπραγματεύσεων επιβεβαίωσε ο Τεβφίκ Ρουσνί ενώπιον του Βρετανού πρεσβευτή στην Αθήνα, σερ Πάτρικ Ράμσαιη· βλ. *F.O.*, 371/15232, C 7834/88/19, Ράμσαιη προς Μαρκήσιο του Ρέντινγκ, αρ. 485, Αθήνα, 7 Οκτωβρίου 1931.

39. *A.E.B.*, 173/φάκ. 61, Μεταξάς προς Μιχαλακόπουλο, αρ. 2579, Ρώμη, 16 Δεκεμβρίου 1931.

την διευθέτησιν των μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας ζητημάτων»⁴⁰.

Ανεξάρτητα, πάντως, από τις ιταλικές επιθυμίες, και απτότητα από την επιφυλακτικότητα της Αθήνας, η Άγκυρα συνέχιζε ακάθεκτη την εκδήλωση της μεσολαβητικής της πρωτοβουλίας. Οι εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις στη Βουλγαρία, εξάλλου, παρείχαν τη δυνατότητα ενεργότερης παρέμβασης της τουρκικής διπλωματίας. Η αλλαγή φρουράς στη Σόφια στα μέσα Οκτωβρίου του 1931, όταν την κυβέρνηση του Αλεξάντορ Μαλίνωφ διαδέχτηκε εκείνη του Νικόλα Μουσάνωφ, έμοιαζε να δημιουργεί νέα δεδομένα, καθώς ο νέος πρωθυπουργός διακήρυττε δημόσια την επιθυμία αποκατάστασης των σχέσεων της χώρας του με την Ελλάδα: «Οικονομικά συμφέροντα απαιτούν όπως λυθώσι τα [εκκρεμή] ζητήματα. Είμεθα έτοιμοι να λύσωμεν αυτά, αρκεί να υπάρξη καλή θέλησις και εκ μέρους της Ελληνικής Κυβερνήσεως διά να δυνηθώμεν να ζήσωμεν εν ειρήνη και φιλία [και] να δημιουργήσωμεν νέαν ζωήν οικονομικών σχέσεων μεταξύ των δύο γειτονικών λαών», δήλωνε από το βήμα του βουλγαρικού κοινοβουλίου στις 29 Οκτωβρίου 1931, εκφράζοντας παράλληλα την ελπίδα του για την ταχεία διευθέτηση όλων των ελληνοβουλγαρικών εκκρεμοτήτων. Απομακρυνόμενος, μάλιστα, από την πάγια έως τότε βουλγαρική θέση, ο Μουσάνωφ έσπευδε να διευκρινίσει ότι τα μειονοτικά θέματα δεν θα έπρεπε στο εξής να αποτελούν αφορμή εντάσεων στις σχέσεις της Βουλγαρίας με τους γείτονές της⁴¹.

Ο νέος άνεμος που φαινόταν να πνέει στη Σόφια έδινε στους Τούρκους ιθύνοντες μεγαλύτερα περιθώρια ελιγμών: εκμεταλλεύομενη την ευνοϊκή συγκυρία, η τουρκική κυβέρνηση προσκαλούσε άμεσα τον Μουσάνωφ να επισκεφθεί την Άγκυρα, γεγονός που έδινε νέα τροπή στις εξελίξεις. Η φημολογούμενη μετάβαση του Βούλγαρου πρωθυπουργού στην τουρκική πρωτεύουσα, σε συνδυασμό με την εκστρατεία μερίδας του βουλγαρικού Τύπου υπέρ της αποκατάστασης των βουλγαροσοβιετικών σχέσεων, αρκούσαν για να προκαλέσουν σοβαρές ανησυχίες στο Βελιγράδι και το Παρίσι, όπου διατυπώνονταν ευθέως υπόνοιες αφενός για την απόπειρα τριμερούς ελληνοτουρκοβουλγαρικής συνεννόησης υπό την αιγίδα της Ιταλίας και της Σοβιετικής Ένωσης και αφετέρου για το ρόλο της Τουρκίας ως μεσολαβήτρια στην προσπάθεια διευκόλυνσης της προσέγγισης ανάμεσα στη Σόφια και τη Μόσχα. Ο Γάλλος πρεσβευτής στη βουλγαρική πρωτεύουσα, μάλιστα, σε συνάντηση που είχε με τον Μουσάνωφ δεν παρέλειψε να τονίσει ότι η επίσκεψη του τελευταίου στην Άγκυρα αμέσως μετά την εκεί μετάβαση του Σοβιετικού υπουργού Εξωτερικών, Μαξιμ Λιτ-

40. Στο ίδιο.

41. Α.Υ.Ε., 1931, Α/6/Ι, *Περί της Ελληνοβουλγαρικής Συνεννοήσεως*, Δενδραμής προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 3492, Σόφια, 31 Οκτωβρίου 1931. Πρβλ. *La Bulgarie*, 31 Οκτωβρίου 1931.

βίνωφ, θα εκλαμβάνονταν ως κίνηση με βαθύτερη πολιτική σημασία, η οποία θα αποσκοπούσε να θέσει τις βάσεις του νέου πολιτικού προσανατολισμού της Βουλγαρίας, υπογραμμίζοντας παράλληλα τους κινδύνους που θα εγκυμονούσε για το κοινωνικό καθεστώς της τελευταίας η εγκατάσταση «επίσημων πρακτορείων Μπολσεβικισμού» στο βουλγαρικό έδαφος⁴².

Το έντονο γαλλικό ενδιαφέρον για τις κινήσεις του Βούλγαρου πρωθυπουργού ήταν ευεξήγητο. Εμμένοντας στο δόγμα του απαραβίαστου των Συνθηκών που είχαν σφραγίσει το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, το Παρίσι είχε αναγορευθεί σε έναν από τους σταθερότερους υποστηρικτές του εδαφικού και πολιτικού status quo στην Ευρώπη, ευνοώντας τη σύμπληξη συνασπισμών κρατών που ασπάζονταν τις ίδιες αρχές, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση της Μικρής Συνεννόησης. Από αυτήν την άποψη, το Και ντ' Ορσαί αντιμετώπιζε με δυσπιστία τους αναθεωρητικούς προσανατολισμούς της Βουλγαρίας, ανησυχώντας για τις επιπτώσεις από την ενίσχυση της Σόφιας και τη συνακόλουθη αναβίωση του βουλγαρικού αλυτρωτισμού. Ανεξάρτητα, πάντως, από τις αιτίες που τροφοδοτούσαν την καχυποψία των Γάλλων, ο Μουσάνωφ εμφανιζόταν επηρεασμένος από τις γαλλικές αντιδράσεις. Ο Βούλγαρος πρωθυπουργός, βέβαια, απέρριπτε τις αιτιάσεις Παρισιού και επιχειρούσε να υποβαθμίσει τη σημασία του γεγονότος, διακηρύσσοντας ότι η Σόφια επιθυμούσε να διατηρεί φιλικές σχέσεις με όλους τους γείτονές της και υποστηρίζοντας πως ο ίδιος δεν θεωρούσε ότι η τουρκική κυβέρνηση θα μεσολαβούσε για την αποκατάσταση των βουλγαροσοβιετικών σχέσεων, αλλά ότι αντίθετα η Άγκυρα είχε μάλλον την πρόθεση να συμβάλλει στην ελληνοβουλγαρική συνεννόηση⁴³. Οι εντυπώσεις, ωστόσο, δεν ήταν εύκολο να διασκεδαστούν. Μέσα σε αυτό το κλίμα, ο Μουσάνωφ απέφευγε να δώσει οριστική απάντηση για το εάν τελικά θα αποδεχόταν την τουρκική πρόσκληση να επισκεφθεί την Άγκυρα⁴⁴, αφήνοντας έτσι το όλο ζήτημα εκκρεμές.

Η γαλλική παρέμβαση, η οποία φαινόταν να οδηγεί σε ναυάγιο το ταξίδι του Μουσάνωφ στην τουρκική πρωτεύουσα⁴⁵, δημιουργούσε προβληματισμό τόσο στην Τουρκία, όσο και στην Ελλάδα, δεδομένου, άλλωστε, του γεγονότος ότι το Και ντ'

42. *A.Y.E., 1931–1932, A/3, Ταξείδιον Μουσάνωφ εις Άγκυραν*, Δενδραμής προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 3508, Σόφια, 2 Νοεμβρίου 1931.

43. *A.Y.E., 1931–1932, A/3, Ταξείδιον Μουσάνωφ εις Άγκυραν*, Κακλαμάνος προς Μιχαλακόπουλο, αρ. 3132/Στ/31, Λονδίνο, 12 Νοεμβρίου 1931.

44. *A.Y.E., 1931–1932, A/3, Ταξείδιον Μουσάνωφ εις Άγκυραν*, Δενδραμής προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 3546, Σόφια, 11 Νοεμβρίου 1931.

45. *A.Y.E., 1931–1932, A/3, Ταξείδιον Μουσάνωφ εις Άγκυραν*, Δενδραμής προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 3743, Σόφια, 31 Δεκεμβρίου 1931.

Ορσαί είχε αντιμετωπίσει με επιφυλακτικότητα ακόμα και αυτήν την ελληνοτουρκική προσέγγιση ένα χρόνο νωρίτερα, θεωρώντας ότι η τελευταία τελούσε υπό τη διπλωματική αιγίδα –και επομένως βρισκόταν κάτω από την άμεση επιρροή– της Ρώμης⁴⁶. Οι Τούρκοι δεν έκρυβαν την ενόχλησή τους⁴⁷ και επιχειρούσαν με κάθε τρόπο να πείσουν τον Βούλγαρο πρωθυπουργό να πραγματοποιήσει την προγραμματισμένη επίσκεψή του στην Άγκυρα⁴⁸. Την ίδια στιγμή, η Αθήνα προσπαθούσε για πολλοστή φορά να καθησυχάσει τις ανησυχίες του Παρισιού: Πιστός στην άγια θέση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, ο Μιχαλακόπουλος διέψευδε δημόσια τις φήμες⁴⁹ περί τριμερών ελληνοτουρκοβουλγαρικών διαπραγματεύσεων, αφενός εξηγώντας ότι η πολιτική των συμμαχιών ήταν εντελώς αντίθετη με το πνεύμα που επικρατούσε διεθνώς, και αφετέρου υπογραμμίζοντας τον ανεξάρτητο από τις παρεμβάσεις οποιασδήποτε Μεγάλης Δύναμης χαρακτήρα της ελληνοτουρκικής συνεννόησης⁵⁰.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, οι δισταγμοί του Μουσάνωφ δεν θα αργήσουν τελικά να καμφθούν, έπειτα και από την αποφασιστική παρέμβαση του Βόριδα, ο οποίος εμφανιζόταν επηρεασμένος μετά την πρόσφατη παραμονή του στην Ιταλία⁵¹. Ο Βούλγαρος πρωθυπουργός ανακοίνωνε ότι θα επισκεπτόταν την Άγκυρα στις αρχές Δεκεμβρίου του 1931⁵², ξεσηκώνοντας και πάλι αντιδράσεις στο Βελιγράδι. Επίσημοι γιουγκοσλαβικοί κύκλοι δεν έκρυβαν την ανησυχία τους για τη διαφαινόμενη ελληνοβουλγαρική προσέγγιση, την οποία απέδιδαν στην ιταλική και την τουρκική επιρροή. Όπως, εξάλλου, επιβεβαιωνόταν και από την πλευρά της Τσεχοσλοβακίας, στενής φίλης και συμμάχου της Γιουγκοσλαβίας στα πλαίσια της Μικρής Συνεννόησης, εν-

46. Ο Γάλλος πρεσβευτής στην Αθήνα, Φρεντερίκ Κλεμάν–Σιμόν, για παράδειγμα, εμφανιζόταν πεπεισμένος ότι η ελληνοτουρκική προσέγγιση δεν αποτελούσε παρά το αποτέλεσμα ιταλικών μηχανορραφιών, οι οποίες αποσκοπούσαν στην ενίσχυση της πολιτικής επιρροής της Ρώμης όχι μόνο στα Βαλκάνια, αλλά και γενικότερα σε ολόκληρη την Ευρώπη· βλ. *F.O.*, 371/14381, C 8501/41/19, Ράμσαιη προς Σάρτζεντ, άν. αρ., Αθήνα, 9 Νοεμβρίου 1930.

47. *A.Y.E.*, 1931–1932, A/3, *Ταξείδιον Μουσάνωφ εις Άγκυραν*, Δενδραμής προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 3508, Σόφια, 2 Νοεμβρίου 1931.

48. *A.Y.E.*, 1931–1932, A/3, *Ταξείδιον Μουσάνωφ εις Άγκυραν*, Δενδραμής προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 3682, Σόφια, 18 Δεκεμβρίου 1931.

49. Για τις φήμες αυτές βλ. ενδεικτικά *The Times*, 10 Νοεμβρίου 1931. Πρβλ. *A.Y.E.*, 1931–1932, A/3, *Ταξείδιον Μουσάνωφ εις Άγκυραν*, Κακλαμάνος προς Μιχαλακόπουλο, αρ. 3132/Στ/31, Λονδίνο, 12 Νοεμβρίου 1931· [Υπόμνημα χωρίς τίτλο και υπογραφή], [Αθήνα], [Ιανουάριος (:) 1932].

50. *Le Messenger d'Athènes*, 4 Νοεμβρίου 1931.

51. *A.Y.E.*, 1931–1932, A/3, *Ταξείδιον Μουσάνωφ εις Άγκυραν*, Δενδραμής προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 3568, Σόφια, 19 Νοεμβρίου 1931.

52. Στο ίδιο. Πρβλ. *A.Y.E.*, 1931–1932, A/3, *Ταξείδιον Μουσάνωφ εις Άγκυραν*, Δενδραμής προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 3572, Σόφια, 20 Νοεμβρίου 1931.

δεχόμενη υπογραφή συνθήκης φιλίας ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία θα δυσαρεστούσε το Βελιγράδι⁵³. Από την πλευρά του, το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών χαρακτήριζε ως εύλογες τις γιουγκοσλαβικές ανησυχίες, διευκρίνιζε, ωστόσο, ότι η Αθήνα ακολουθούσε καθαρά ειρηνική πολιτική, η οποία απέκλειε τη σκέψη ότι τυχόν επίλυση των ελληνοβουλγαρικών διαφορών θα οδηγούσε στη σύναψη συμφωνιών ευρύτερου περιεχομένου από εκείνες που συνέδεαν την Ελλάδα με τους υπόλοιπους γείτονές της ή ότι θα παρέσυρε την τελευταία να συμμετάσχει σε επικίνδυνους συνδυασμούς. Κατά συνέπεια, η ελληνική εξωτερική πολιτική δεν ήταν δυνατόν να παρεκκλίνει από την πορεία που είχε ήδη χαραχθεί, έστω κι αν για την εξομάλυνση των σχέσεων Αθήνας και Σόφιας μεσολαβούσε η Τουρκία, με την οποία η Ελλάδα βάδιζε ήδη στην οδό της διμερούς συνεργασίας⁵⁴.

Πράγματι, η επίσκεψη του Μουσάνωφ στην Τουρκία έδινε τη δυνατότητα στην τουρκική κυβέρνηση να προσφέρει τη μεσολάβησή της. Ο Βούλγαρος πρωθυπουργός δήλωνε συγκινημένος από τη θερμή υποδοχή που του είχαν επιφυλάξει οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, γεγονός που είχε ενισχύσει την επιθυμία του να επιτύχει τη συνεννόηση με τη Ελλάδα, ενώ δεν παρέλειψε να υπογραμμίσει στον Πολυχρονιάδη «μετά πολλής ειλικρινείας και πεποιθήσεως» την ανάγκη προσέγγισης Αθήνας και Σόφιας⁵⁵, η οποία θα μπορούσε να λειτουργήσει ως αντίβαρο στις επεκτατικές διαθέσεις της Γιουγκοσλαβίας που εξακολουθούσε –σύμφωνα με όσα δήλωνε ο Μουσάνωφ στον Τεβφίκ Ρουσντή– να εφοφθαλμιά τόσο τη βουλγαρική, όσο και την ελληνική Μακεδονία, επιδιώκοντας επιπλέον τον εκσερβισμό ολόκληρης της Βουλγαρίας⁵⁶. Ο Πολυχρονιάδης, εξάλλου, επισήμαινε ότι τα επιθετικά σχόλια του γιουγκοσλαβικού Τύπου σε σχέση όχι μόνο με το ταξίδι του Βούλγαρου πρωθυπουργού στην Άγκυρα, αλλά και με την ενδεχόμενη μετάβαση του Βενιζέλου στη Σόφια, αποτελούσαν «[...] προφανείς εκδηλώσεις της οργής ην αισθάνονται οι Σέρβοι βλέποντες τα όνειρά των μέλλοντα να ναυαγήσουν προ της ισχυράς τουρκο-

53. *A.Y.E., 1931–1932, A/3, Ταξίδιον Μουσάνωφ εις Άγκυραν*, Τριανταφυλλίδης προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 1783, Βελιγράδι, 27 Νοεμβρίου 1931.

54. *A.Y.E., 1931–1932, A/3, Ταξίδιον Μουσάνωφ εις Άγκυραν*, [Υπόμνημα χωρίς τίτλο και υπογραφή], [Αθήνα], [Ιανουάριος (?) 1932].

55. *A.Y.E., 1931, A/6/I, Περί της Ελληνοβουλγαρικής Συνεννοήσεως*, Πολυχρονιάδης προς Μιχαλακόπουλο, αρ. 2275, Άγκυρα, 7 Δεκεμβρίου 1931. Αντίγραφο του ίδιου εγγράφου υπάρχει και στο *A.E.B., 173/φάκ. 61*.

56. *A.Y.E., 1931, B/1 (B/28), Μελέτη και κατεύθυνση των πολιτικών ζητημάτων των εχόντων σχέσιν με την Τουρκία*, Πολυχρονιάδης προς Μιχαλακόπουλο, αρ. 2277, Άγκυρα, 7 Δεκεμβρίου 1931. Το ίδιο έγγραφο υπάρχει και στο *A.E.B., 173/φάκ. 61*.

βουλγαροελληνικής ομάδος [...]»⁵⁷.

Παρά τις τουρκικές εισηγήσεις, ωστόσο, ο Μουσάνωφ παρέμενε διστακτικός. Επιστρέφοντας στη Σόφια, ο Βούλγαρος πρωθυπουργός ανακοίνωσε στον εκεί Ιταλό πρεσβευτή ότι η εγκάρδια υποδοχή που του είχε επιφυλαχθεί στην Άγκυρα, αλλά και οι διαβεβαιώσεις που του παρείχε η τουρκική πολιτική ηγεσία, είχαν ως αποτέλεσμα να ληφθεί από την κυβέρνησή του απόφαση χάραξης νέου προσανατολισμού της βουλγαρικής εξωτερικής πολιτικής⁵⁸, είναι όμως αμφίβολο αν οι δηλώσεις αυτές απηχούσαν πράγματι τις πραγματικές προθέσεις του Μουσάνωφ. Ο τελευταίος, εξάλλου, κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην τουρκική πρωτεύουσα, είχε εμφανιστεί επιφυλακτικός όχι μόνο απέναντι στις προτάσεις για στενότερη τουρκοβουλγαρική σύμπραξη, αλλά ακόμα και στο ενδεχόμενο συνεννόησης ανάμεσα στην Ελλάδα, την Τουρκία και τη Βουλγαρία για εκ περιτροπής αντιπροσώπευση των τριών γειτονικών χωρών στο Συμβούλιο της Κοινωνίας των Εθνών⁵⁹.

Στην πραγματικότητα, η τουρκική μεσολαβητική πρωτοβουλία είχε αποτύχει, γεγονός που θα καταστεί ευκρινέστερο από το περιεχόμενο της συνομιλίας του Δενδραμή με τον Μουσάνωφ αμέσως μετά την επιστροφή του τελευταίου στη Σόφια. Ο Βούλγαρος πρωθυπουργός αποκάλυψε στον Έλληνα πρεσβευτή ότι κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην Άγκυρα, οι Τούρκοι είχαν προσπαθήσει να δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις γεφύρωσης του χάσματος που χώριζε την Ελλάδα από τη Βουλγαρία. Σε αυτό το πλαίσιο, μάλιστα, ο Τεβφίκ Ρουσνί είχε επιδώσει στον Μουσάνωφ δύο σημειώματα: Ένα περιληπτικό των ελληνικών απόψεων, και ένα που περιείχε τις τουρκικές τροποποιήσεις επί αυτών. Όπως εξηγούσε ο Βούλγαρος πρωθυπουργός, η Σόφια ανέμενε πλέον την έναρξη νέου κύκλου ελληνοβουλγαρικών διαπραγματεύσεων με βασικό αντικείμενο τον καθορισμό του ποσού του τελικού διακανονισμού, το οποίο σύμφωνα με τον ίδιο θα έπρεπε να είναι περίπου 10 εκατομμύρια δολάρια σε βάρος της Ελλάδας⁶⁰.

Το ζήτημα της χρηματικής οφειλής αποκάλυπτε εμφανέστερα από κάθε άλλο τη διάσταση απόψεων ανάμεσα στην Αθήνα και τη Σόφια. Ο Δενδραμής ξεκαθάρισε

57. Στο ίδιο.

58. *A.Y.E., 1931–1932, A/3, Ταξίδιον Μουσάνωφ εις Άγκυραν*, Δενδραμής προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 3680, Σόφια, 18 Δεκεμβρίου 1931.

59. *A.Y.E., 1931–1932, A/3, Ταξίδιον Μουσάνωφ εις Άγκυραν*, Δενδραμής προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 3745, Σόφια, 31 Δεκεμβρίου 1931· [Υπόμνημα χωρίς τίτλο και υπογραφή], [Αθήνα], [Ιανουάριος (:) 1932].

60. *A.Y.E., 1931–1932, A/3, Ταξίδιον Μουσάνωφ εις Άγκυραν*, Δενδραμής προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 3670, Σόφια, 15 Δεκεμβρίου 1931.

στον Μουσάνωφ ότι η συμπληρωματική εισήγηση του Τεβφίκ Ρουσδής ουδέποτε είχε γίνει δεκτή από την ελληνική κυβέρνηση, ενώ δεν παρέλειψε να εκφράσει την έκπληξή του για το ποσό που πρότεινε ο Βούλγαρος πρωθυπουργός να αναγνωριστεί στην Ελλάδα ως χρεωστικό υπόλοιπο, αφού όπως διευκρίνιζε ο Έλληνας διπλωμάτης, εάν η βουλγαρική πλευρά εμπνεόταν από ανάλογες διαθέσεις, ο δρόμος για τη διμερή συνεννόηση θα καθίστατο εξαιρετικά δυσχερής. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Δενδραμής σύστηνε στον Μουσάνωφ να αναθεωρήσει τις απόψεις του επί του θέματος, διευκρινίζοντας ότι εάν στη Σόφια επέμεναν υπέρ της ανωτερότητας των βουλγαρικών απαιτήσεων, τότε δεν είχαν απολύτως κανέναν λόγο να αρνούνται τη λύση της διαιτησίας που πρότεινε η Αθήνα⁶¹.

Η πρόταση περί διαιτησίας είχε υποβληθεί και στο παρελθόν από την ελληνική κυβέρνηση, είχε όμως και πάλι συναντήσει την άρνηση της Βουλγαρίας να την αποδεχθεί. Στη συνάντηση με τον Δενδραμή, ο Μουσάνωφ επιχειρούσε να αμβλύνει τις εντυπώσεις για τη βουλγαρική αδιαλλαξία, υποστηρίζοντας ότι προέκρινε τη λύση των απευθείας διαπραγματεύσεων, έτσι ώστε να επιταχυνόταν η διευθέτηση των ελληνοβουλγαρικών εκκρεμοτήτων και να άνοιγε ο δρόμος για τη σύναψη διμερούς συμφώνου φιλίας. Ο Έλληνας πρεσβευτής, αντίθετα, ξεκαθάριζε ότι η Ελλάδα, η οποία διακατεχόταν από την ακράδαντη πεποίθηση πως διαιτησία θα την έφερνε πιστώτρια έναντι της Βουλγαρίας, δεν θα έστεργε ποτέ να αναλάβει υποχρέωση καταβολής οποιουδήποτε ποσού στη Σόφια σε περίπτωση φιλικού διακανονισμού, εφόσον η καταβολή αυτή δεν συμψηφιζόταν με τις βουλγαρικές πολεμικές επανορθώσεις⁶².

Η άποψη που εξέφραζε ο Δενδραμής ήταν παρόμοια με εκείνη που ενστερνιζόταν και ο Βενιζέλος: Η Ελλάδα θα μπορούσε να εγκαταλείψει το σχέδιο της διαιτησίας και να δεχθεί το γενικό διακανονισμό που πρότεινε ο Μουσάνωφ, υπό τον όρο ότι η Σόφια θα συναινούσε στον συμψηφισμό των ελληνικών οφειλών με τις βουλγαρικές επανορθώσεις⁶³, με αποτέλεσμα το τελικό υπόλοιπο σε βάρος της Αθήνας να ήταν πολύ κατώτερο από τα 10 εκατομμύρια δολάρια που ζητούσε ο Βούλγαρος πρωθυπουργός. Όπως, εξάλλου, εκτιμούσε ο Δενδραμής, ο Μουσάνωφ είχε σκόπιμα διογκώσει τις απαιτήσεις του προκειμένου να βελτιώσει τη διαπραγματευτική του θέση

61. Στο ίδιο.

62. Στο ίδιο.

63. *A.E.B., 173/φάκ. 284*, Βενιζέλος προς Μιχαλακόπουλο (επιστολή), Αθήνα, 29 Δεκεμβρίου 1931. Αντίγραφο της ίδιας επιστολής υπάρχει στο *A.E.B., 173/φάκ. 344*. «Διά την επιτυχίαν τιαυτής συμφωνίας», σημείωνε χαρακτηριστικά ο Βενιζέλος, «θα ήμην διατεθειμένος να δεχθώ όπως αναγνωρίσωμεν εις τους Βουλγάρους πιστωτικόν υπόλοιπον, υπό τον απαράβατον όρον να θεωρηθή τούτο καταβλητέον υφ' την προθεσίμian και αι επανορθώσεις και να συμψηφισθή επομένως [...] προς μέρος αυτών».

έναντι της ελληνικής κυβέρνησης, και εάν δεν είχε μεσολαβήσει η συμπληρωματική εισήγηση του Τεβφίκ Ρουσνί, ο Βούλγαρος πρωθυπουργός θα είχε αναγκαστεί να δεχθεί την ελληνική πρόταση επίλυσης των διμερών διαφορών. Έτσι, ο Έλληνας διπλωμάτης διατηρούσε ακόμα ελπίδες ότι τελικά η βουλγαρική κυβέρνηση θα επέλεγε τη συμβιβαστική οδό, δίνοντας τέλος στην καχυποψία και την αβεβαιότητα που βάρυναν τις ελληνοβουλγαρικές σχέσεις⁶⁴.

Τη συγκρατημένη αισιοδοξία του Δενδραμή συμμεριζόταν και ο Βενιζέλος. Ο Έλληνας πρωθυπουργός εξακολουθούσε να πιστεύει στη δυνατότητα συναινετικής επίλυσης των ελληνοβουλγαρικών εκκρεμοτήτων. Ο ίδιος, εξάλλου, –σε αντίθεση με τον Μιχαλακόπουλο, ο οποίος τασσόταν ανεπιφύλακτα υπέρ της διαιτησίας καθώς θεωρούσε ότι οι διαπραγματεύσεις με τους Βούλγαρους αποτελούσαν στην ουσία ματαιοπονία⁶⁵– δεν έκρυβε ότι αμφέβαλε για το κατά πόσο το υποτιθέμενο διαιτητικό αποτέλεσμα θα δικαίωνε πλήρως την Ελλάδα, προτιμώντας την οδό των απευθείας συνομιλιών με τη Σόφια, όπως είχε προτείνει ο Μουσάνωφ⁶⁶, από τη στιγμή μάλιστα που η μεσολαβητική πρωτοβουλία της Τουρκίας βρισκόταν ακόμα σε πλήρη εξέλιξη⁶⁷. Ο Κρητικός πολιτικός, άλλωστε, εκτιμούσε ότι η διευθέτηση των οικονομικών ζητημάτων που χώριζαν τις δύο πλευρές, η οποία κατά τη γνώμη του δεν θα αργούσε να έρθει έστω και χωρίς την ταυτόχρονη διευθέτηση των αντίστοιχων πολιτικών, θα ενίσχυε ακόμη περισσότερο τη θέση της Ελλάδας έναντι της Βουλγαρίας, ανοίγοντας έτσι νέα σελίδα στις σχέσεις των δύο γειτονικών κρατών: «Το ότι δεν θα ρυθμισθούν συγχρόνως όλα τα πολιτικά ζητήματα», τόνιζε απευθυνόμενος στον Μιχαλακόπουλο, «δεν είναι σοβαρόν δι' ημάς μειονέκτημα, εφόσον η διέξοδος προς το Αιγαίον ουδέποτε δύναται να μας δημιουργήσει σοβαρόν κίνδυνον, ρητώς οριζομένου εις την συνθήκην ότι η διέξοδος αυτή θα είναι οικονομική διέξοδος και εφόσον την πληρεστέραν πολιτικήν συνεννόησιν οι Βούλγαροι μάλλον θα έχουν συμφέρον να επιδιώξουν ένεκα του ζητήματος των μειονοτήτων. Άλλωστε, ρυθμιζομένων άπαξ όλων των οικονομικών ζητημάτων και συναποτομένης εμπορικής συνθήκης, ανανεωτέας κατά διαστήματα, η θέσις ημών θα είναι πάντοτε πλεονεκτική απέναντι της Βουλγαρίας.

64. *A.Y.E., 1931–1932, A/3, Ταξείδιον Μουσάνωφ εις Αγκυραν*, Δενδραμή προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 3670, Σόφια, 15 Δεκεμβρίου 1931.

65. *A.E.B., 173/φάκ. 284*, Μιχαλακόπουλος προς Βενιζέλο (επιστολή), Αθήνα, 26 Δεκεμβρίου 1931· Μιχαλακόπουλος προς Βενιζέλο (επιστολή), Αθήνα, 28 Δεκεμβρίου 1931. Αντίγραφα και των δύο επιστολών υπάρχουν στο *A.E.B., 173/φάκ. 344*.

66. *A.E.B., 173/φάκ. 284*, Βενιζέλος προς Μιχαλακόπουλο (επιστολή), Αθήνα, 27 Δεκεμβρίου 1931.

67. *A.E.B., 173/φάκ. 284*, Βενιζέλος προς Μιχαλακόπουλο (επιστολή), Αθήνα, 25 Δεκεμβρίου 1931. Αντίγραφο της ίδιας επιστολής υπάρχει στο *A.E.B., 173/φάκ. 344*.

Και θα εμπορούμεν να την καταστήσωμεν πλεονεκτικωτέραν, εάν αποφασίσωμεν, όχι κατά συμβατικήν υποχρέωσιν, αλλ' εξ οικείας βουλήσεως, και προς ένδειξιν των φιλικών μας αισθημάτων, ν' αγοράζωμεν από την Βουλγαρίαν σίτον ισάξιον τουλάχιστον προς την εκ των επανρθώσεων απαίτησίν μας»⁶⁸.

Πολύ σύντομα, ωστόσο, οι προσδοκίες του Βενιζέλου θα διαψευσθούν. Η επίσκεψη του Τεβφίκ Ρουσδή στη Σόφια στις αρχές Μαρτίου του 1932 επιβεβαίωσε τις δυσόιωνες εκτιμήσεις ότι η τουρκική μεσολάβηση είχε πέσει στο κενό, αφού οι Βούλγαροι δυσκολεύονταν να αντισταθούν στις πιέσεις που δέχονταν τόσο από τη Γαλλία, όσο και από τη Γιουγκοσλαβία. Η τυπική υποδοχή που επιφυλάχθηκε στον Τούρκο υπουργό Εξωτερικών, από την οποία είχε σκόπιμα παραλειφθεί οποιαδήποτε εκδήλωση μπορούσε να της προσδώσει ενθουσιώδη και εγκάρδιο χαρακτήρα, απογοήτευσε ακόμα και την συνήθως αισιόδοξη Άγκυρα⁶⁹. Πιο αποκαλυπτικός, ο ίδιος ο Τεβφίκ Ρουσδή μιλούσε ανοιχτά στον Δενδραμή για το δέος που προκαλούσε στους Βούλγαρους η προκλητική συμπεριφορά του Βελιγραδίου⁷⁰, γεγονός που έμμεσα παραδεχόταν και ο βασιλιάς Βόρις, ο οποίος εξηγούσε στον Τούρκο υπουργό Εξωτερικών ότι η Βουλγαρία δεν μπορούσε στη δεδομένη συγκυρία να χαράξει ανεξάρτητη πολιτική συνεννόησης με την Ελλάδα, την Τουρκία και την Ιταλία, καθώς αφενός είχε ανάγκη τη Γαλλία –κυρίως για οικονομικούς λόγους– και αφετέρου φοβόταν τη δυσάρεσκεια της Γιουγκοσλαβίας⁷¹. Έκδηλα αποθαρρυνμένος από τις εξελίξεις, ο Έλληνας πρεσβευτής στη βουλγαρική πρωτεύουσα, ο οποίος μόλις πριν από λίγους μήνες άφηνε ανοιχτό το ενδεχόμενο αίσιας κατάληξης των ελληνοβουλγαρικών διαπραγματεύσεων, απέκλειε πλέον την πιθανότητα άμεσης επίτευξης οποιασδήποτε προόδου⁷².

Ήταν πια φανερό ότι η Σόφια δίσταζε να ακολουθήσει την πορεία που πρότεινε η Άγκυρα, ειδικότερη πτυχή της οποίας αποτελούσε η διευθέτηση των ελληνοβουλ-

68. Στο ίδιο.

69. Αρχικά, μάλιστα, ο Μουσάνωφ είχε προτείνει να μην εκφωνηθούν καν οι συνήθεις προπόσεις στο επίσημο γεύμα. Την τελευταία όμως στιγμή άλλαξε γνώμη και ειδοποίησε τον Τούρκο πρεσβευτή στην Άγκυρα, Τεβφίκ Κιαμήλ βέη, ότι τελικά ο ίδιος θα εκφωνούσε πρόποση, η οποία, ωστόσο, υπήρξε εντελώς τυπική και τετριμμένη, αποσκοπώντας ουσιαστικά να διασκεδάσει τις εντυπώσεις τρίτων και να μη δώσει λαβή σε σχόλια. Προφανώς ενοχλημένος, ο Τεβφίκ Κιαμήλ χαρακτήριζε την όλη συμπεριφορά του Βούλγαρου πρωθυπουργού ως σκαή (discourtoise): βλ. *Α.Υ.Ε., 1931–1932, Α/3, Ταξείδιον Μουσάνωφ εις Άγκυραν*, Δενδραμής προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 883, Σόφια, 15 Μαρτίου 1932.

70. Στο ίδιο.

71. *Α.Υ.Ε., 1931–1932, Α/3, Ταξείδιον Μουσάνωφ εις Άγκυραν*, Δενδραμής προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 1323, Σόφια, 19 Απριλίου 1932.

72. *Α.Α.Μ., φάκ. 3 (υποφάκ. 3.1)*, Δενδραμής προς Μιχαλακόπουλο (επιστολή), Σόφια, Μάρτιος 1932.

γαρικών εκκρεμοτήτων. Η συνάντηση του Μιχαλακόπουλου με τον Μουσάνωφ στη Λωζάννη στις αρχές Ιουλίου του 1932 επιβεβαίωσε απλώς το αδιέξοδο⁷³. Όσο κι αν η πολιτική ηγεσία της Τουρκίας εξακολουθούσε να δηλώνει πρόθυμη να συμβάλει στη γεφύρωση των διαφορών που χώριζαν την Ελλάδα από τη Βουλγαρία⁷⁴, η τουρκική μεσολαβητική πρωτοβουλία είχε αποτύχει, αφού οι δύο πλευρές δεν μπορούσαν να υπερκεράσουν τον ύφαλο των οικονομικών εκκρεμοτήτων που βάρυναν τις μεταξύ τους σχέσεις, η επίλυση των οποίων είχε με σαφήνεια τεθεί ως προϋπόθεση από τον ίδιο τον Βενιζέλο για την επίτευξη της ελληνοβουλγαρικής συνεννόησης σε αμιγώς πολιτικό επίπεδο⁷⁵. Έτσι, απογοητευμένες από την αναβλητικότητα που επιδείκνυαν οι Βούλγαροι ηγέτες, Αθήνα και Άγκυρα γρήγορα θα προσανατολίζονταν προς την κατεύθυνση της ενίσχυσης της μεταξύ τους συνεργασίας. Η υπογραφή στις 14 Σεπτεμβρίου 1933 του ελληνοτουρκικού Συμφώνου της Εγκάρδιας Συνεννόησης, βάσει του οποίου τα δύο συμβαλλόμενα μέρη εγγυούνταν αμοιβαία το απαραβίαστο του κοινού συνόρου, δηλαδή της Θράκης⁷⁶, υπογράμμιζε με τον πλέον emphatic τρόπο ότι η Ελλάδα και η Τουρκία εγκατέλειπαν πλέον την προσπάθεια προσεταιρισμού της Βουλγαρίας, προτιμώντας την τακτική της ανάσχεσης του βουλγαρικού αναθεωρητισμού, πολιτική που έμελλε να αποτελέσει έναν από τους θεμέλιους λίθους της ελληνοτουρκικής συνεργασίας έως το τέλος της δεκαετίας του 1930.

73. Κ. Καραμανλής, *ό.π.*, σσ. 141–142.

74. *F.O.*, 371/15970, C 4801/4801/19, Ράμσσαιη προς Σάμιον, αρ. 262, Αθήνα, 2 Ιουνίου 1932.

75. *F.O.*, 371/15231, C 307/44/19, Γκράχαμ προς Χέντερσον, αρ. 16, Ρώμη, 9 Ιανουαρίου 1931.

76. Βλ. Π. Πιπινέλης, *ό.π.*, σσ. 163–164. Πρβλ. Ι. Π. Πικρός, *Τουρκικός Επεκτατισμός: Από το μύθο της ελληνοτουρκικής φιλίας στην πολιτική για την αστυνόμευση των Βαλκανίων (1930–1943)* (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της “Εστίας”, 1996), σ. 30.